

УДК 343.01

В. А. Динту

ОБСТАНОВКА ЗЛОЧИНУ ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ

Постановка проблеми. Розслідування злочину починається з дослідження одного з головних елементів криміналістичної характеристики злочину – його обстановки. Значимість обстановки злочину як джерела криміналістично важливої інформації обумовлює необхідність з'ясування шляхів і способів її дослідження як об'єкта пізнання.

Деякі питання щодо обстановки злочину було розглянуто в працях таких учених, як Р.С. Белкін, В.А. Образцов, О.Н. Сафаргалієва, С.І. Анненков, Т.С. Анненкова та інші.

Мета статті – визначити шляхи й способи дослідження обстановки злочину як об'єкта пізнання.

Виклад основного матеріалу. Пізнання події злочину є складною розумовою діяльністю, що стикається з певними труднощами, пов'язаними з опосередкованістю пізнання подій минулого крізь призму результатів відображення обставин злочину в навколишньому середовищі.

Теорія пізнання (гносеологія) – це галузь філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її можливості й здібності, передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знань до дійсності, закони його функціонування, умови й критерії його істинності та достовірності [1, с. 174].

Діалектична теорія пізнання припускає, що сутність пізнання полягає у відображенні дійсності (об'єкта пізнання) у свідомості суб'єкта пізнання (людини). Відображення свідомістю людини є єдністю споглядання та перетворення [2, с. 130–131].

На думку В.О. Образцова, пізнання – це процес добування, осмислення й використання інформації, за допомогою якої формується знання щодо об'єкта, що пізнається [3, с. 57].

Пізнавальна сутність кримінально-процесуального пізнання полягає в ретроспективному розкритті (пізнанні) окремих сторін подій минулого та встановленні на цій основі об'єктивної істини [4, с. 13].

Пізнання слідчого здійснюється на двох рівнях: емпіричному й теоретичному.

Емпіричний рівень – це такий рівень пізнання, який реалізується переважно за допомогою органів чуття, тобто завдяки безпосередній взаємодії органів чуття з навколишнім середовищем. Він формується та здійснюється завдяки часто повторюваним діям упродовж тривалого часу. Емпіричний рівень пізнання досліджує об'єкт із боку його зовнішніх проявів, ознак і властивостей, доступних на рівні відчуттів.

Щодо використання емпіричного пізнання слідчим варто говорити про повсякчасне його використання під час здійснення практичної діяльності, оскільки первинне пізнання події злочину й обстановки злочину слідчим відбувається саме на чуттєвому рівні сприйняття інформації. Емпіричні методи пізнання, такі як спостереження, вимірювання, експеримент та інші, ефективно використовуються слідчим для пошуку, виявлення, дослідження та застосування інформації для ефективного розслідування злочину.

Теоретичний рівень – це рівень пізнавального процесу, що являє собою процедуру виявлення, аналізу, синтезу й узагальнення фактів, яка в підсумку дає змогу сформулювати певні висновки щодо об'єкта чи явища, що досліджується.

За допомогою спеціально розроблених теорій, методологій, методів і принципів з'являється можливість вивчення й аналізу не лише зовнішніх, а й внутрішніх властивостей, осягнення суті та змісту об'єкта дослідження.

Якщо мова йде про пізнання як діяльність слідчого, то можна стверджувати, що слідчий також осягає теоретичний рівень пізнання, оскільки він використовує всі запропоновані наукою прийоми, методи й засоби дослідження реалій дійсності. Раціональність і ступінь ефективності використання теоретичних здобутків залежить від рівня освіти й розумових здібностей слідчого.

Під час дослідження обстановки злочину слідчий використовує як емпіричне, так і теоретичне пізнання реалій дійсності. Він виявляє середовище, у якому було вчинено злочин, вивчає внутрішню складову, аналізує її, виявляє криміналістично важливу інформацію, визначає зв'язки з іншими обставинами справи. В.Г. Лукашевич переконує: «Основна мета пізнавальної діяльності слідчого полягає в пошуку, виявленні, фіксації, дослідженні, аналізі, оцінці, передачі й використанні інформації (доказів) та її джерел стосовно події, що розслідується» [5, с. 29].

Пізнавальна діяльність слідчого має певні особливості, які вирізняють її серед інших видів пізнання: 1) пізнавальна діяльність слідчого носить ретроспективний характер, тобто відтворення події, яка сталась у минулому, відбувається на підставі наявної інформації в теперішньому часі; 2) характеризується обмеженим об'ємом інформації, що найчастіше носить фрагментарний характер і низький рівень достовірності; 3) спрямовується на встановлення істини, тобто з'ясування всіх обставин злочинної події; 4) процес пізнання обмежується правовим полем, тобто діяльність слідчого суворо регламентується нормами закону, що певною мірою ускладнює та звужує можливості пізнання реалій дійсності; 5) пізнавальна діяльність слідчого є обмеженою щодо суб'єктного складу, оскільки він також визначається в нормативно-правових актах; 6) об'єктом пізнання є злочин на етапі його готування, реалізації й подальшого приховання слідів вчинення.

Можна погодитись із думкою І.М. Якімова, який зазначав, що уважне, вдумливе вивчення обстановки злочину ніби вводить в атмосферу злочину, і не стільки видимо, скільки таку, що відчувається та вгадується. Проникнення до обстановки й обставин злочину веде до чіткого розуміння того, що відбулось, до осягнення внутрішнього зв'язку між діями, вчиненими злочинною волею, та їх відображення зовні. Таке розуміння дає можливість не лише подумки відтворити картину злочину, а й з'ясувати мотиви, якими керувався злочинець під час вчинення злочину [6, с. 75].

Обстановка злочину складається з матеріального, мікросоціального та морально-психологічного середовища, у якому вчинялися дії з підготовки, реалізації й приховування злочину. Варто наголосити, що залежно від виду злочину наведена структура обстановки злочину може бути усіченою та складатись із двох елементів: мікросоціального та морально-психологічного середовища (тобто за відсутності матеріального середовища).

Триелементний склад обстановки злочину характерний для всіх видів злочину, що передбачаються Особливою частиною Кримінального кодексу України, окрім тих

злочинів, яким притаманний двоелементний склад (наприклад, порушенню таємниці голосування, грубому порушенню законодавства про працю, розміщенню цінних паперів без реєстрації їх випуску тощо).

Початковою діяльністю слідчого є встановлення факту вчинення злочину. Наведена класифікація дасть змогу слідчому під час виявлення певного виду злочину встановити необхідність дослідження матеріального, мікросоціального або морально-психологічного середовища. Тобто слідчий, встановивши, що було вчинено дії, у яких наявні ознаки, наприклад, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, робить висновок про необхідність ретельного дослідження саме мікросоціального середовища, тобто взаємин між особою злочинця та потерпілим.

Під час дослідження обстановки злочину слідчий повинен ставити перед собою такі завдання: встановити факт вчинення злочину; визначити вид злочину, який було вчинено; визначити середовище, у якому було вчинено злочин; визначити елементи обстановки, пов'язані з подією злочину; визначити елементи обстановки злочину, що містять криміналістично важливу інформацію; встановити об'єктивність обстановки злочину; визначити фактори, що призвели до зміни чи пошкодження обстановки злочину (кліматичні умови, дії осіб тощо); визначити наявність або відсутність ознак інсценування обстановки злочину; визначити зв'язок обстановки злочину зі способом вчинення злочину; визначити зв'язок обстановки злочину з особою злочинця; визначити зв'язок обстановки злочину з об'єктом злочину.

Вирішення вказаних завдань дасть можливість слідчому отримати інформацію щодо події, що сталась в умовах, які ним вивчаються, особи злочинця, способу, яким вчинявся злочин, об'єкта посягання, визначити найбільш вірогідні версії та прийняти рішення щодо планування подальшого ходу розслідування.

Вирішення поставлених завдань здійснюється слідчим за допомогою слідчих дій.

С.А. Шейфер вказує, що метою будь-якої слідчої дії є отримання інформації певного виду [7, с. 18]. Мета слідчої дії зумовлює специфічне сполучення пізнавальних операцій, які забезпечують вилучення потрібних фактичних даних зі слідів того чи іншого виду [8, с. 18].

Первинне дослідження обстановки злочину починається з огляду – слідчої дії, передбаченої ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), яка полягає в огляді місцевості, приміщення, речей і документів слідчим, прокурором із метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення. Також може проводитись слідча дія, передбачена ч. 2 ст. 238 КПК України, – огляд трупа, що може здійснюватись одночасно з оглядом місця події, житла чи іншого володіння особи з дотриманням правил КПК України про огляд житла чи іншого володіння особи. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті. Також дослідження обстановки злочину вчиняється шляхом реалізації негласної слідчої дії, передбаченої ст. 267 КПК України, яка полягає в тому, що слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів, з такою метою: виявлення й фіксації слідів вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування; ви-

готовлення копій чи зразків зазначених речей і документів; виявлення й вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину; виявлення осіб, які розшукуються; встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи.

Досліджуючи обстановку злочину, що залишилась після вчинення злочинних дій, аналізуючи інформацію, що міститься в ній, учасники кримінального провадження можуть успішно виконувати завдання, які стоять перед кримінальним судочинством [9, с. 14].

Дослідження обстановки злочину слідчим відбувається двома способами:

– *безпосереднього дослідження*: слідчий самостійно вивчає обстановку злочину, аналізує її, робить певні висновки та використовує отримані відомості для розслідування злочину;

– *опосередкованого дослідження*: слідчий звертається до експерта у зв'язку з тим, що для з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

А.В. Дулов писав: «У низці випадків експертизу слід призначати тоді, коли обстановка місця події ще не порушена. <...> У подібних випадках слідчий повинен призначати експертизу відразу, щоб забезпечити участь експерта в огляді місця події. Тут слідчий поставити на вирішення експерта тільки ті питання, які в нього відразу виникають під час ознайомлення з обставинами події на місці. У подальшому, у міру накопичення матеріалів, він зможе поставити на вирішення експерта додаткові питання. Тим самим слідчий забезпечить можливість безпосереднього сприйняття місця події експертом і буде сприяти отриманню більш об'єктивного висновку» [10, с. 39–40]. Встановлення й дослідження із застосуванням науково-технічних засобів обстановки вчинення злочину та предметів і слідів, що знаходяться на місці події, дають можливість у сукупності зробити висновки щодо нез'ясованих питань про механізм події, сутність предметів, слідів та інших обставин, що пов'язані з подією, яка досліджується [11, с. 25]. Варто погодитись із думкою В.М. Хрустальова, який зазначає, що для створення реальних передумов розкриття й розслідування абсолютної більшості злочинів потрібне комплексне вивчення матеріальної обстановки в справі. Ця комплексність полягає у використанні всіх матеріальних джерел криміналістично важливої інформації про подію злочину [12, с. 5].

Ще однією слідчою дією, яка дозволяє дослідити обстановку злочину, є слідчий експеримент. Він проводиться слідчим прокурором із метою перевірки й уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, шляхом відтворення дій, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань (ст. 240 КПК України).

На думку А.Р. Ратінова, слідчий експеримент являє собою типовий зразок реального динамічного моделювання обставин події, що досліджується, або окремих її фрагментів [13, с. 323].

Наукову основу слідчого експерименту складають два загальнонаукові методи пізнання: експериментальний і моделювання [14, с. 370].

Експериментальна сутність слідчого експерименту полягає в тому, що слідчий емпіричним шляхом пересвідчується в можливості чи неможливості у визначених умовах провести дії щодо реалізації злочину.

Моделювання полягає в тому, що для проведення слідчого експерименту відтворюються дії, обстановка, обставини певної події, тобто створюється модель події, що сталася. В.А. Штофф вважає: «Під моделлю розуміється уявна чи матеріально реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» [15, с. 197].

Необхідно зазначити, що відтворення дій, обстановки та обставин певної події в ході проведення слідчого експерименту, на думку Р.С. Белкіна, носить умовний характер, оскільки «відтворення злочину не можливе, адже будь-яка відтворена подія завжди буде відрізнятися від події, що відтворюється, через тотожність кожного об'єкта дослідження лише самому собі» [16, с. 8–9].

З наведеного постає, що для проведення слідчого експерименту проводяться дії з відтворення подібної обстановки злочину, тобто схожої з обстановкою, у якій вчинялись дії з підготовки, реалізації й приховування злочину, – моделі події, що сталась, або її частини.

Р.С. Белкін визначив такі цілі слідчого експерименту, як перевірка й ілюстрація зібраних у справі доказів, перевірка та оцінка слідчих версій, встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, отримання нових доказів [16, с. 45].

Варто погодитись із думкою С.І. Анненкова та Т.С. Анненкової, які вказують, що для дослідження обстановки вчинення злочину можуть використовуватись такі види слідчого експерименту: експеримент із перевірки можливостей вчинення визначених дій, експеримент із перевірки вірогідності настання події, експеримент із перевірки послідовності подій, експеримент із перевірки механізму утворення слідів [17, с. 89].

З наведеного постає, що за допомогою слідчого експерименту слідчому надається можливість додатково дослідити обстановку злочину, перевірити, уточнити або встановити обставини, у яких вчинявся злочин, емпіричним шляхом дослідити зв'язки між обстановкою злочину та способом, об'єктом злочину й особою злочинця. Також за результатами вивчення кримінальних справ вдалося встановити, що однією з ефективних слідчих дій, за допомогою якої можливо встановити інсценування, є саме слідчий експеримент.

Накопичення в моделі нової інформації, що не поєднується структурно з наявною, особливо негативної, може спричинити зміну в усій структурі моделі. А це, у свою чергу, примусить слідчого здійснити переоцінку накопиченої в моделі інформації, може зумовити інше пояснення характеру зв'язку між елементами моделі та висуненням нової версії [18, с. 102].

Таким чином, наведена слідча дія дає можливість слідчому емпіричним шляхом зіставити наявну інформацію з моделлю, встановити об'єктивність обстановки злочину, визначити фактори, що призвели до її зміни чи пошкодження, з'ясувати наявність або відсутність ознак інсценування, визначити зв'язки між обстановкою злочину та іншими елементами криміналістичної характеристики злочину.

Дослідження обстановки злочину можливе також за допомогою допиту (ст. 224 КПК України).

Залежно від процесуального становища допитуваного КПК України передбачає допит потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого та експерта.

Допит – це слідча дія, що належить до вербальних, тобто усних, словесних, які здійснюються у формі бесіди (спілкування). Її порядок, умови проведення й оформлення результатів передбачаються процесуальним законом [19, с. 5].

Загальною метою допиту, як стверджує Н.В. Рязанова, є «отримання слідчим від допитуваного правдивих свідчень, що об'єктивно відображають фактичні обставини справи» [20, с. 274].

Допит є слідчою дією, за допомогою якої слідчий опосередковано отримує інформацію щодо обстановки злочину, оскільки відомості, які він отримує від допитуваного, мають суб'єктивний характер. Процес формування показань – від сприйняття до передачі інформації – носить психологічний характер; на всьому шляху на психіку людини впливають численні об'єктивні й суб'єктивні фактори, дії яких у підсумку так чи інакше позначаються на повноті та достовірності показань [21, с. 612].

Отже, під час дослідження обстановки злочину за допомогою допиту слідчий стикається з проблемою саме джерела інформації, оскільки йому необхідно проводити дії щодо відокремлення суб'єктивного сприйняття реалій дійсності допитуваного від об'єктивно існуючих обставин злочину.

Слідчий на підставі наявної в нього інформації відтворює уявну модель обстановки злочину. Метою допиту щодо дослідження обстановки злочину є перевірка відомостей, які формують вказану модель, реалій дійсності, у якій вчинявся злочин та відбувались дії з його підготовки й приховання, а також отримання нової криміналістично важливої інформації щодо обстановки злочину. Також варто наголосити, що оскільки обстановка злочину піддається деформуванню, то завдяки допиту можна відтворити обставини, які з об'єктивних причин не було встановлено під час огляду місця події або не було враховано під час його провадження. Також під час допиту можна отримати інформацію щодо об'єктивності обстановки злочину, дослідити зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики, виявити наявність інсценування.

Висновки. Таким чином, для отримання цілісної картини умов, у яких вчинявся злочин, для всебічного й повного дослідження обстановки злочину слідчий має використовувати комплексний підхід щодо провадження слідчих дій, оскільки кожна з них може надати можливість виявити криміналістично важливу інформацію, яка у своїй сукупності формує ретроспективне відтворення подій злочину.

Література

1. Філософія : [навч. посібник] / [Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.] ; за ред. І.Ф. Надольного. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Вікар, 2004. – 457 с.
2. Андреев И.Д. Основы теории познания / И.Д. Андреев. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 358 с.
3. Образцов В.А. Основы криминалистики / В.А. Образцов. – М. : Юристъ, 1996. – 160 с.
4. Сегай М.Я. Методология судебной идентификации / М.Я. Сегай ; отв. ред. Л.Е. Ароцкер. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – 254 с.
5. Лукашевич В.Г. Моделирование у криминалистике та пізнавальній діяльності слідчого : [монографія] / В.Г. Лукашевич, О.В. Юнацький. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
6. Якимов И.Н. Криминалистика. Уголовная тактика / И.Н. Якимов. – М. : Изд-во НКВД РСФСР, 1929. – 468 с.
7. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С.А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 208 с.

8. Шейфер С.А. Теория следственных действий как элемент теории доказательств / С.А. Шейфер // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий : сб. науч. трудов / под ред. Р.К. Каюмова. – Ташкент : НИиРИО Ташкентской ВШ МВД СССР, 1982. – С. 12–26.
9. Сафаргалиева О.Н. Осмотр места происшествия и установление личности преступника по материальным следам преступления : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О.Н. Сафаргалиева ; Томский гос. ун-т им. В.В. Куйбышева. – Томск, 1990. – 174 с.
10. Дулов А.В. Вопросы теории судебной экспертизы / А.В. Дулов. – Минск : Изд-во Белорусского гос. ун-та им. В.И. Ленина, 1957. – 188 с.
11. Самарина Т.М. Экспертно-трасологическое исследование обстановки и вещественных доказательств на месте происшествия : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т.М. Самарина ; Всесоюзный научно-исследовательский ин-т судебных экспертиз. – М., 1985. – 181 с.
12. Хрусталева В.Н. Криминалистическое исследование веществ, материалов и изделий : [курс лекций] / В.Н. Хрусталева, В.М. Райгородский. – Саратов : СЮИ МВД России, 2005. – 490 с.
13. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособие] / А.Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 1967. – 288 с.
14. Белкин Р.С. Теория доказывания / Р.С. Белкин. – М. : Норма, 1999. – 572 с.
15. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М. : Наука, 1966. – 302 с.
16. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р.С. Белкин. – М. : Юридическая литература, 1964. – 224 с.
17. Анненков С.И. Обстановка совершения преступления: процессуальные и криминалистические проблемы исследования : [монография] / С.И. Анненков, Т.С. Анненкова. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 200 с.
18. Хлынцов М.Н. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений / М.Н. Хлынцов ; под ред. В.Г. Власенко. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 159 с.
19. Питерцев С.К. Тактика допроса на предварительном следствии и суде / С.К. Питерцев, А.А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – 160 с.
20. Рязанова Н.В. Изучение личности как элемент подготовки к допросу очевидца экстремального события / Н.В. Рязанова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 58. – С. 274–277.
21. Криминалистика : учебник для вузов / [Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Российская]; под ред. Р.С. Белкина. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2000. – 990 с.

Анотація

Динту В. А. Обстановка злочину як об'єкт пізнання. – Стаття.

У статті розглядаються процесуальні можливості слідчого щодо дослідження обстановки злочину. Також визначено систему слідчих дій, яка надає можливість комплексного вивчення обстановки злочину для раціонального й ефективного розслідування та розкриття злочину.

Ключові слова: обстановка злочину, криміналістична характеристика злочину, інформація, сліди злочину, слідча дія.

Аннотация

Динту В. А. Обстановка преступления как объект познания. – Статья.

В статье рассмотрены процессуальные возможности следователя относительно исследования обстановки преступления. Также определена система следственных действий, которая дает возможность комплексного изучения обстановки преступления для рационального и эффективного расследования и раскрытия преступления.

Ключевые слова: обстановка преступления, криминалистическая характеристика преступления, информация, следы преступления, следственное действие.

Summary

Dyntu V. A. The crime situation as an object of cognition. – Article.

This article considers judicial possibilities of investigator in relation to research of the situation of crime. Also the system of investigative actions was defined, which gives an opportunity for complex study of situation of crime rational and effective investigation and crime detection.

Key words: crime situation, forensic characteristic of crime, information, traces of the crime, investigative action.